

ЗЯКУН А.І.

“УКРАЇНСЬКА КАРТА” В КІНЦІ 30-Х – НА ПОЧАТКУ 40-Х РОКІВ ХХ СТ.: ПЕРЕДУМОВИ ТА МЕХАНІЗМ ОБ’ЄДНАННЯ

Аналізується складна і суперечлива дипломатична гра, що відбувалася навколо українського питання напередодні Другої світової війни. Відтворюється механізм об’єднання українських земель у кінці 30-х - на початку 40-х рр. ХХ ст.

Приголомшливі події Другої світової війни поглинули і заховали в своїх таємних глибинах багато парадоксальних ситуацій, навколо яких не вщухають дискусії. Серед них питання про роль українського фактору у зовнішній політиці кінця 30-х - початку 40-х рр. ХХ ст. Глибина цього питання дозволяє розглядати його в декількох площинах, виходячи із визначеного об’єкту дослідження. На думку О.Д.Бойко, є два розуміння цього питання “у вузькому розумінні - це питання про місце і роль українського фактору у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому - це питання про умови і механізм возз’єднання українських земель та про створення власної української державності”¹. На нашу думку, активізація ролі українського фактору у тогочасній зовнішній політиці - стало шансом для здійснення справи об’єднання українських земель. Дотримуючись цієї позиції, об’єктом подальшого розгляду стали передумови, механізм та наслідки об’єднання українських земель в кінці 30-х - на початку 40-х рр. ХХ ст.

Перш за все слід відмітити розбіжності, що існують серед істориків в оцінці самої суті та характеру цього об’єднаноного процесу. Так, Д.Бюффа факт входження українських земель до складу УРСР напередодні Другої світової війни розцінює як “анексію”², Н.Верт як “включення”³. А.Жуковський та О.Субтельний як “формальне інкорпорування, назване “возз’єднанням””⁴, а С.Кульчицький як “возз’єднання, що носило характер акції окупаційного типу”⁵. Наявність таких неоднозначних оцінок пов’язана з надзвичайно складною і суперечливою міжнародною обстановкою, в якій здійснювалися основні об’єднаночі події.

В 30-тих рр. ХХ ст. політичне життя Європи було переповнене різними суперечностями. Одним з напрямків протистояння держав стало українське питання. Склалося декілька груп країн, що намагалися розіграти “українську карту” у великій дипломатичній грі.

Перша група - це країни до складу, яких входили українські землі - Польща, Румунія, Чехословаччина і Радянська держава. Вони намагалися втримати підвладні території і по можливості приєднати нові. Друга група Англія, Франція, США, які, маніпулюючи українським питанням, прагнули задовольнити власні геополітичні інтереси. Третя група Німеччина та Угорщина за рахунок українських земель бажали розширити свої кордони. Як зазначає О.Д.Бойко “драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонний український народ самостійно не міг вирішити українського питання. У цей час все фактично залежало від балансу інтересів, в першу чергу, великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити”⁶.

Першою “українську карту” почала розігрувати Німеччина. У березні-травні 1933 р. під час таємних нарад Розенберга з італійськими та англійськими державними діячами обгрунтовується “план поділу Росії шляхом відриву від Рад України”, а у 1936 р. Гітлер на з’їзді нацистської партії у Нюрнберзі зауважив, що якби завоювати Україну, Урал і Сибір то “кожна німецька господарка відчула б, наскільки її життя стало легшим”⁷. Такого характеру заяви німецького керівництва були направлені на умиротворення європейських держав приховуючи справжні плани Німеччини. Вони мали конкретні результати вже в кінці вересня 1938 р. Відводячи від себе загрозу Англія та Франція у Мюнхені розпочали поділ Чехословаччини. Ключовою проблемою поділу стало питання про долю Закарпатської України.

Зацікавленість Закарпатською Україною демонстрували Німеччина, Угорщина, Польща, Румунія та Югославія. Співробітник американського посольства у Варшаві Д.Біддл зазначав, що *“напередодні Мюнхенської конференції і на ранньому етапі пост мюнхенського періоду питання незалежності Української держави було одним із центральних”*⁸. Угорщина домогалася відокремлення чехословацької території, заселеної угорцями, і надання словакам і західним українцям права на самовизначення. Польща підтримувала ці плани і акцентувала увагу Німеччини на антирадянській спрямованості *“польсько-угорського кордону через Закарпатську Русь” як міцного бар’єру проти Росії”*⁹. Румунія та Югославія виступили проти польсько-угорських планів, побоюючись посилення цих держав.

Випереджаючи наміри держав учасниць Мюнхенської конференції празький уряд 10 жовтня 1938 р. проголосив Чехословаччину федерацією трьох народів - чехів, словаків та українців. Намагаючись захистити власні етнічні кордони наступного дня Закарпаттю було надано автономію і визнано автономний уряд Карпатської України¹⁰. На початку листопада 1938 р. під впливом Німеччини Карпатська Україна передала Угорщині 1856 кв. км своєї території з містом Ужгород і Мукачів і населенням 180 тис. чоловік¹¹.

Після проголошення Карпатської України українська карта стає козирем в руках Німеччини, що використовує її як засіб тиску та шантажу і на союзників і на противників. В грудні 1938 р. українське питання активно почало розроблятися німецьким командуванням. Французький посол в Берліні зазначав, що *“...Дослідницький центр Розенберга, відомство д-ра Гебельса ... ретельно вивчають це питання. Шляхи і засоби, здається ... вже встановлено – створити Велику Україну... проведення у Польщі, Румунії та СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у сприятливий момент дипломатична підтримка та акція з боку місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Закарпатська Україна”*¹². Зберігши Закарпатську Україну Гітлер намагався використати її як антирадянську силу. Це підтверджують подальші події. 12 лютого 1939 р. тут відбулися вибори до крайового сейму, в яких взяли участь 92,5% населення, з них 92,4% проголосували за Українське національне об’єднання (УНО), яке очолив А.Волошин¹³. В цей же час було створено військову організацію - Карпатську Січ, що нараховувала 10-12 тис. бійців¹⁴.

Таким чином, від тактики зацікавленого нейтралітету в кінці 1938 р. Німеччина переходить до зближення і демонстративної підтримки Карпатської України на початку 1939 р. змусивши нервуватися Угорщину, Польщу та СРСР. Однак добрі стосунки були не тривалими, вже 6 березня 1939 р. Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехословаччину, окупувавши Богемію та Моравію і давши дозвіл Угорщині ввести війська в Карпатську Україну. Українські національні сили не погодилися з цими діями. Заявивши кореспонденту агентства “Рейтер”, що “Німці нас зрадили...”¹⁵ вони розпочали роботу сейму Карпатської України і 15 березня обравши президента та прийнявши конституцію проголосили незалежність Карпатської України.

Березневі події 1939 р. викликали замішання у правлячих колах західних держав, а зацікавлені країни нарешті зітхнули з полегшенням. Найбільше виграла Німеччина. Вона привернула до антикомінтернівського пакту Угорщину, нейтралізувала на деякий час Польщу і заспокоїла СРСР створюючи передумови для подальшого зближення.

Хоча німці і відмовилися від ідеї створення “Великої України” однак “українську карту” міцно тримали в руках. В квітні 1939 р. вони знову почали розігрувати її враховуючи нові обставини. Окрилений успіхами Гітлер віддає таємний указ готуватися до нападу на Польщу і українське питання знову набуває значущості. У Берліні відбувається таємна зустріч лідерів ОУН та представників “третього рейху”, на якій було вирішено з членів ОУН та вояків Карпатської Січі почати формувати групи для підривної діяльності проти Польщі. З цією метою було створено центри спеціальної підготовки у таборах поблизу Відня, Брно, Брауншвейга, Ганновера у Східній Пруссії¹⁶. За планом передбачалося використати українців, як каталізатор нової війни. Радник міністерства закордонних справ Німеччини Клейст зазначав *“...Вогнище*

пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у значних розмірах. Весь цей проект зустрічає у Берліні лише одне застереження. Це – можлива реакція Радянського Союзу”¹⁷. Керівництво ОУН робило власні ставки на союз з німцями. Дослідник українського націоналізму Джон Армстронг писав: “Всі, хто мріяв про незалежну соборну Україну, розуміли, що вона може з’явитися тільки із серії катастрофічних змін у Східній Європі. Єдиною подією, яка могла б викликати такі перетворення, була велика війна”¹⁸.

Отже, навесні 1939 р. питання нової війни було вирішено. Залишалося визначитися з часом та основними учасниками театру дій. Як згадує У.Черчілль, ще до підписання радянсько-німецького пакту, Гітлер з впевненістю своїм головнокомандуючим заявив, що “...Конфлікт з Польщею повинен був виникнути рано чи пізно. Я уже прийняв таке рішення весною, але думав спочатку виступити проти Заходу, а потім уже проти Сходу. ...”¹⁹.

Активізація українських самостійників на західних кордонах СРСР викликала занепокоєність радянського керівництва. Як зазначає американський історик Василь Дмитришин “стурбованість Сталіна з приводу національної проблеми відіграла важливу роль в укладенні нацистсько-радянського пакту від 23 серпня 1939 р.”²⁰. З іншого боку, цей фактор не слід перебільшувати, оскільки ставки у тодішній військово-дипломатичній грі були набагато вищими. Гітлер розумів, що СРСР має власні інтереси щодо Західної України, і ні в якому разі не допустить, щоб цей вигідний стратегічний плацдарм був зайнятий німецькими військами і таким чином перетворився у засіб постійного тиску на Радянський Союз. Тому потрібно було домовлятися, йти на поступки. З травня 1939 р. розпочинається серія взаємних зондувальних спроб налагодження стосунків між СРСР та Німеччиною з метою встановлення союзницьких відносин. Завершальним етапом, цих зустрічей стало підписання радянсько-німецького договору від 23 серпня 1939 р.

Умови на яких було підписано пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР на сьогодні вже загально відомі, вони пояснюють подальші дії цих двох сторін. Радянське керівництво змусило Німеччину відмовитися від плану створення “Великої України”, а таємний протокол “про сфери впливу”, розділив Польщу, склавши передумови для нових територіальних придбань Німеччини та СРСР: “У разі територіально-політичних змін в областях, що належать Польській державі, сфери інтересів Німеччини та СРСР будуть розмежовуватися по лінії рік Нарев, Вісла і Сян. Питання ... збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з’ясовано лише в ході дальшого політичного розвитку. ...обидва уряди розв’язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної згоди...”²¹.

Наслідки цієї домовленості теж загально відомі. Німеччина отримала від СРСР “865 тис. тонн нафти, 140 тис. тонн марганцевої руди, 14 тис. тонн міді, 3 тис. тонн нікелю, 101 тис. тонн бавовни-сирцю, понад 1 мільйон тонн лісоматеріалів, 11 тис. тонн льону, фосфати, платину і майже півтора мільйони тонн зерна”²². Все, що потрібно було їй для початку нової війни, а Радянська держава, внаслідок військової компанії, компенсувала свої витрати новими землями. Щоб повністю мати картину об’єднаних процесів проаналізуємо хід подій вересня 1939 р.

1 вересня 1939 р. німецькі війська порушивши кордон Польщі розпочали Другу світову війну. Підчас військових дій, виконуючи попередні плани Гітлера, німці активно використовували український елемент для дестабілізації Польщі. Німецькі інформаційні агентства активно поширювали відомості про заворушення серед українського населення. Наприклад, 12 вересня 1939 р. повідомлялося, що: “...серед українського населення у Східній Галичині зростає антипольський рух. неминучим є збройне повстання”. Або: “Східна Галичина охоплена повстанням... У районах між Коломиєю та Снятином українські селяни підпалили багато маєтків польських поміщиків”²³.

Ця інформація використовувалася ще як тиск на Радянський Союз з метою спонукати його до якнайшвидшого початку воєнних дій проти Польщі. З одного боку, це полегшило б

виконання вермахтом стратегічного завдання - остаточного розгрому польської армії, з іншого, - ослабило б позиції СРСР. У телеграмі послу в Москві Фрідріху фон дер Шуленбургу 15 вересня 1939 р. Ріббентроп висловив призначену для Сталіна думку: *“Якщо не розпочнеться російська інтервенція, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, що лежить на Схід від німецької зони впливу, політична пустка. Оскільки ми, зі свого боку, не маємо намірів здійснювати будь-які політичні чи адміністративні дії на цих територіях, крім того, що є необхідним для воєнних операцій, то без такої інтервенції Радянського уряду тут можливе утворення нових держав”*²⁴. Прозорий натяк стосувався, звичайно, Західної України де німці не полишали надії під час поділу Польщі створити західноукраїнську державу. Це питання активно обговорювалося в німецьких колах. Найбільший ентузіазм з приводу цієї ідеї виявляло військово командування. Зокрема, на нараді 12 вересня 1939 р. Ріббентроп і начальник штабу верховного головнокомандування Вільгельм Кейтель вели мову про можливість поділу Польщі на окремі регіональні утворення, маючи на увазі, створення під протекторатом Німеччини західноукраїнської держави²⁵. На це розраховував і голова проводу Андрій Мельник. Тому ОУН піднявши антипольське повстання в Галичині встановила союзні стосунки з Німеччиною, щоб встановити контроль за цією територією.

Радянській стороні зволікати далі було небезпечно. 17 вересня 1939 р. так і не дочекавшись повідомлень про падіння Варшави Сталін наважився розпочати збройну акцію проти Польщі. Польському послу в Москві Вацлаву Гржибовському в офіційній ноті було заявлено: *“віддана сама на себе і залишена без керівництва, Польща перетворилася у зручне поле для усяких випадковостей і сподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР... Радянський уряд не може... байдуже ставитися до того, що єдинокровні брати — українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Зважаючи на таку обстановку, Радянський уряд дав розпорядження Головному Командуванню Червоної Армії - дати наказ... перейти кордон і взяти під свій захист життя й майно населення Західної України та Західної Білорусії”*²⁶.

Вторгнення радянської армії в Польщу спочатку підтримувалося українським населенням Західної України, внаслідок вдалого звернення: *“Забірайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!... До зброї, наші брати, ми з вами! Нехай живе великий вільний український народ!”*²⁷.

Радянська історіографія тривалий час робила наголос на ентузіазм та допомогу населення визволителям. Неоднозначна оцінка цього факту дається зарубіжними дослідниками. Факт радісної зустрічі Червоної Армії відзначає американський професор Ян Гросс: *“Потрібно недвозначно сказати, що... по хуторах, селах і містах Червоної Армії вітали більші чи менші, але в будь-якому випадку помітні, дружньо настроєні натовпи. Вони склалися з молоді білоруської, єврейської та української національностей. Люди зводили тріумфальні арки, прикрашені червоними або синьо-жовтими прапорами, часом закидали війська квітами..., вітали хлібом та сіллю”*²⁸. А Василь Дмитришин стверджує, що *“... здійснювана в ім'я національного визволення від польського гніту, окупація зустріла мало справжнього ентузіазму з боку жертв цього гніту”*. Цю позицію підтримує Кларенс Меннінг: *“Радянська армія... зустріла мало ентузіазму, оскільки західні українці з підозрою, ставилися до того, що може принести майбутнє”*²⁹. На це посилається і маршал Г.І.Кулик у доповіді Сталіну від 21 вересня 1939 р.: *“Переважна маса населення зустрічає Червоної Армії з піднесенням, однак у великих містах, зокрема у Станіславові, інтелігенція і торговці зустрічають стримано”*³⁰.

Щоб уникнути сутичок з цивільним населенням наказом наркома оборони К.Ворошилова заборонялися артобстріл та бомбардування населених пунктів. Однак не зважаючи на ці заходи з початком війни ворожість українців до Польської держави стала більш відкритою, а це породжувало насильство як зі сторони українців так і поляків. В цілому військова компанія в

Польщі коштувала Радянській державі ціною 424 убитих і 1042 поранених бійців Червоної Армії³¹. Компенсувалися ці втрати приєднанням нових територій.

Нагадаємо, що за таємним протоколом від 23 серпня 1939 р. до сфер впливу СРСР поряд з Фінляндією, Естонією та Латвією входила Східна Польща (Західна Україна і Західна Білорусь) і Бессарабія. 28 вересня 1939 р. СРСР та Німеччина підписали новий договір про дружбу і кордон, а 4 жовтня додатковий протокол, підписаний у відповідності до умов договору детально визначав новий кордон між цими державами. Сторони погодились, що *“...Підписаний 23 серпня 1939 року таємний додатковий протокол змінюється в п.1 таким чином, що територія Литовської держави входить до сфери інтересів СРСР, поза як з іншого боку Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства входять до сфери інтересів Німеччини...”*³². Так уточнюючи розмежувальну лінію, формально було підтверджено включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР.

В жовтні 1939 р. Західна Україна відчула на собі радянську владу. 22 жовтня пройшли вибори до Народних Зборів Західної України, а 26-28 жовтня у Львові вже відбулося засідання Народних зборів. На ньому було проголошено встановлення Радянської влади на території Західної України й висунуто пропозицію звернутися до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти Західну Україну до складу Союзу РСР і возз'єднання її з Радянською Україною. Тут же було затверджено декларацію про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель та про націоналізацію банків і великої промисловості.

1-2 листопада 1939 р. П'ята позачергова сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР. 13-15 листопада 1939 р. позачергова Третя сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР. У постанові Верховної Ради УРСР від 15 листопада 1939 р. цей акт визначався, як возз'єднання³³.

Процес приєднання нових територій до складу СРСР продовжився в 1940 р. Після капітуляції Франції в червні 1940 р. склалися умови для вирішення проблеми бессарабських та буковинських земель населених переважно українцями. 13 червня Молотов повідомив німецькому послу Шуленбургу про намір Рад анексувати не тільки Бессарабію, але й Буковину, яку не було включено до зони впливу СРСР таємним протоколом 1939 р. 25 червня німці надіслали протест, зауваживши, що ця територія ніколи не належала Росії. Це змусило Молотова піти на поступки, обмеживши радянські претензії Північною Буковиною з Чернівцями. 26 червня 1940 р. Румунії був надісланий ультиматум, в якому вимагалось повернути СРСР Бессарабію і Північну Буковину³⁴. Німеччина підтвердивши умови таємного протоколу 1939 р., *“...що не має ніяких політичних інтересів у цьому регіоні...”* порадила уряду Румунії піти на поступки. При цьому Гітлер запевняв, що це є тимчасовий акт, який допоможе не тільки повернути втрачену територію, а й завоювати нові. Як згадував Антонеско Гітлер запевняв, що за *“...допомогу у війні Румунія зможе окупувати радянську територію аж до Дніпра...”*³⁵. 28 червня 1940 р. Румунія задовольнила вимогу СРСР. 2 серпня 1940 р. Сьома сесія Верховної ради СРСР прийняла Закон про включення до складу УРСР Північної Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. Райони Бессарабії, де переважало молдавське населення та Молдавська АРСР були об'єднанні у складі новоутвореної Молдавської РСР.

Отже, в кінці 30-х на початку 40-х рр. активно використовуючи німецько-радянську дипломатію СРСР значно розширила свої кордони, автоматично збільшуючи територію найбільшої своєї республіки - Української РСР. На середину 1941 р. територія УРСР розширилась до 565 тис. кв. км., де проживало 41657 тис. чоловік³⁶.

В кінці 1944 р. процес об'єднання українських земель вступив в заключний етап. Після підписання 12 грудня 1943 р. договору про союз Чехословаччини та СРСР склалися сприятливі умови для вирішення долі Закарпатської України³⁷. У січні-лютому 1945 р. Голова Ради

Народних Комісарів СРСР Й.Сталін та президент Чехословацької Республіки Е.Бенеш обмінялися посланнями стосовно майбутнього Закарпатської України. Було взято до уваги рішення першого з'їзду делегатів Народних комітетів Закарпатської України, що проходив 26 листопада 1944 р. в Мукачеві, про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Чеське керівництво пішло на зустріч закарпатським українцям і 29 червня 1945 р. у Москві між СРСР і Чехословацькою Республікою був підписаний двосторонній договір. В ньому зазначалось, що за згодою двох сторін Закарпатська Україна возз'єднується з Україною і включається до складу УРСР³⁸. У складі радянської України з'явилася нова область з центром у м. Ужгород.

Так, в умовах миру та протистояння двох найсильніших тоталітарних держав здійснилося споконвічне прагнення декількох поколінь українців – об'єднатися. І, навіть, ті насильницькі методи, що використовувалися для цього можуть бути виправдані сучасниками. Україна використала даний часом момент і стала одним цілим.

¹ *Бойко О.Д.* Історія України у ХХ столітті (20-ті – 90-ті роки). Навч. пос. для студ. - Ніжин, 1994.-с.101

² *Бюффа Д.* Історія Советського союзу. В 2-х т. - М., 1990.- Т.1.- с.558,559

³ *Верт Н.* Історія Советського государства (1900-1991 гг.). - М., 1992.- с.264

⁴ *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. - Львів, 1992.- с.118

⁵ *Котляр М., Кульчицький С.* Шляхами віків: довідник з історії України. - К., 1993.- с.236

⁶ *Бойко О.Д.* Вказ. праця.-с.102

⁷ *Україна і зарубіжний світ.* - К., 1970.-с.245-247

⁸ *Українське питання в англо-американських архівних документах (1938-1951 рр.) // Всесвіт.* - 1993. - №9-10.-с.144

⁹ *Документи и материалы кануна Второй мировой войны (1937-1939).* В 2-х т. - М., 1981.- Т.1.-с.176

¹⁰ *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.- с.59

¹¹ Там само – с.60

¹² *Документи и материалы...- Т.1.-с.266-267*

¹³ *Вегеш М.М.* Августин Волошин і Карпатська Україна. Сторінки історії України: ХХ століття. - К., 1992.-с.308

¹⁴ *Якимович Б.* Драма Карпатської України // Дзвін. - 1990. - №11.-с.85

-
- ¹⁵ *Веґеши М.М.* Вказ. праця.-с.309, 312
- ¹⁶ *Швагуляк М.* “Українська карта” // Дзвін. - 1990. - №7.-с.89
- ¹⁷ Документи и материалы...- Т.2.-с.78
- ¹⁸ *Ковалюк В.Р.* Західна Україна на початку другої світової війни // УІЖ. - 1991. - №9.-с.31
- ¹⁹ *Черчилль У.* Вторая мировая война. - М., 1955. - Т.1.-с.359
- ²⁰ *Ковалюк В.Р.* Вказ. праця. // УІЖ .-с.30
- ²¹ Історія України. Документи. Матеріали / Укладач В.Король. - К., 2002.-с.323, 324
- ²² Там само – с.327
- ²³ *Ковалюк В.Р.* Вказ. праця. // УІЖ .-с.31, 32
- ²⁴ *Ковалюк В.Р.* Західна Україна на початку другої світової війни. Сторінки історії України: ХХ століття. - К., 1992.-с.107
- ²⁵ *Косик В.* Вказ. праця.-с.74
- ²⁶ Історія України...Вказ. праця.-с.321
- ²⁷ *Ковалюк В.Р.* Вказ. праця. // УІЖ..-с.33
- ²⁸ *Мінгазутдінов А.Ф.* Історія Другої світової війни (1939-1945 рр.): Навч. пос. - К., 1999.-с.30
- ²⁹ Цит. за *Ковалюк В.Р.* Вказ. праця. // УІЖ..-с.36
- ³⁰ Там само.-с.37
- ³¹ Там само.-с.41
- ³² Історія України...Вказ. праця.-с.324
- ³³ *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К., 1994.-с.79
- ³⁴ *Жан-Батіст Дюрозель.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. - К., 1995.-с.244
- ³⁵ Нюрнберзький процес. Сборник матеріалов. - В 8 т. - М., 1987.-Т.1.-с.375
- ³⁶ *Котляр М., Кульчицький С.* Вказ. праця.-с.235
- ³⁷ *Жан-Батіст Дюрозель.* Вказ. праця.-с.391
- ³⁸ *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Вказ. праця.-с.101, 102